

Історія Польщі в українській історіографії і суспільній свідомості українців початку ХХІ століття

Презентована тема, а власне дві теми – вимагали би написання окремої монографії або двох. Але дотримуючись думки, що “стислість є сестрою таланту”, а також спираючись на доробок попередників¹ та власний², спробуємо окреслити головні сюжети української історіографії щодо історії Польщі та поляків, а також їх відображення у суспільній свідомості сучасних українців. Історична свідомість сучасних українських громадян за спостереженнями багатьох дослідників представляє собою оригінальний і цікавий феномен у порівнянні з іншими європейськими народами і демонструє велику залежність від різних політичних та ідеологічних доктрин, котрі у різний час і за різних умов “водили пером” істориків, формуючи загальну історичну картину світу.

Насамперед кілька загальних міркувань щодо української історіографії та її сучасного стану. Українська історіографія як галузь раціональної рефлексії над минулим України та українців сформувалася досить пізно – наприкінці ХІХ ст. Тоді відбулося виділення історії українців як окремого народу (етносу), який становить об’єкт історичних студій. І хоча в працях українських істориків ХХ ст. цей об’єкт всіляко задавнювався, беручи початок від літописання періоду Київської Русі, через історичну літературу ХVІ – ХVІІІ ст. до праць істориків ХІХ ст. (“Історія русів”,

---

¹ Velychenko S. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914 – 1991, New York, 1993; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Л. Зашкільняка, Львів 2004.

² Зашкільняк Л. Історія Польщі та українсько-польських відносин у відображенні сучасної української історіографії (90-ті роки ХХ ст.), [in:] Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu ХХІ wieku. Pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2000, s. 99-128; Зашкільняк Л. Українська історична польоністика у 90-х роках, [in:] На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану професора Любомира Винара, Київ 2000, с. 451-464.

М. Максимович, М. Костомаров та ін.)³, тим не менше наукова українська історіографія бере свій початок від Михайла Грушевського та його історичної школи. Саме цей український вчений вперше поставив питання про об'єкт історії України, назвавши ним “український народ”, який упродовж віків зберігав і примножував особливі природньо-культурні і суспільно-господарські риси етнічної спільноти незалежно від державної приналежності у різні історичні епохи. М. Грушевський своїми працями створив першу струнку “народницьку” концепцію історії України та українців, в якій дивним чином поєднувалися елементи просвітництва, романтизму, позитивізму і модернізму початку ХХ ст.⁴ Його творчість співпала з періодом формування української національної ідеї та суспільного руху за її реалізацію. Сильною стороною доробку М. Грушевського стало виокремлення історії українців з історії інших народів і держав, насамперед сусідніх Росії та Польщі, і обґрунтування суспільно-культурної окремішності українців як одного з великих європейських народів. На початку ХХ ст. “народницька” історіографія М. Грушевського була доповнена “державницькою” ідеєю групи т.зв. “істориків-державників” (В. Липинський, Д. Дорошенко та ін.), котрі експонували державницькі традиції та їхніх носіїв в українському минулому⁵. За порівняно короткий період кінця ХІХ і перших десятиріч ХХ ст. українська історична думка здійснила величезний крок вперед в осмисленні історії України.

Однак успішний злет української історіографії був перерваний поразкою українських державницьких змагань 1917 – 1920 рр. Як не парадоксально, але подальшому розвитку української історіографії сприяла та обставина, що легітимна Українська державність з усіма її формальними ознаками була створена російськими більшовиками у вигляді Української Радянської Соціалістичної Республіки у складі СРСР. Як би там не було, але радянська Українська державність стимулювала розвиток української історіографії і, що теж не викликає сумніву, процес складання української модерної нації. Проте треба зауважити, що більшовицький догматизм зумів під виглядом “марксистсько-ленінської” методології нав'язати українським радянським історикам таку версію історії України, яка з новою силою, але ще міцніше інтегрувала Україну та

---

³ Див.: Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право, Київ 1996; Колесник І.І. Українська історіографія ХVІІІ – поч. ХХ ст., Київ 2000; Кондратюк К.К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: Основні напрями і концепції, Львів 2002 та ін.

⁴ Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського, [ін:] Український історик, Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Париж 1999, том ХХХVІ, № 2-4, с. 30-54.

⁵ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії..., с. 60-124 та ін.

українців в історію Росії та росіян, протиставивши її історіям інших сусідніх народів, передусім поляків, поклавши в її підстави телеологічну ідею “історичної єдності трьох східнослов’янських народів – росіян, українців і білорусів”, що в минулому порушувалась “злими сусідами-загарбниками”⁶. Якщо українська радянська історіографія постійно розвивала “російську версію” українського минулого, то українська діаспорна історіографія не менш вперто та ідеологічно заангажовано відстоювала особливу національну схему історії України. Обидві версії, як не дивно, сходилися в оцінці історичної ролі Польщі і поляків як “історичного ворога” України.

Після падіння комуністичного режиму і утворення незалежної України у 1991 р. в суспільній свідомості українців розпочався процес, який отримав публіцистичну назву “національного відродження”. Він проявився у пошуку і віднайденні таких історичних орієнтирів, котрі б легітимізували нову (стару) європейську державу. Тут не місце займатися аналізом складної і дуже строкатої картини історичної свідомості сучасних українців⁷, але загальною тенденцією повернення історичної пам’яті стала “націоналізація” історії України і створення її офіційного “канону”. За висновками українського історика Г. Касьянова, цей канон має всі основні риси історичної думки XIX – початку XX ст.: телеологізм у розуміння змісту національної історії, есенціалізм щодо постійної присутності української нації в минулому, етноцентричність, ексклюзивність, лінійність і тяглість, а також національну міфологію. Усі ці риси є наслідком і результатом запізнілого націотворення українців⁸. Продукована на підставі такого канону наукова історіографія несе на собі значний відбиток ідеологічного замовлення, покликаною передусім обслуговувати політичні інтереси, шукати “історичних ворогів”, а не елементи минулої реальності.

Незважаючи на ейфорію “національного відродження” перших років незалежності і пов’язані з нею спроби відчайдушної міфологізації минулого України⁹, значна частина

---

⁶ Velychenko S. Op.cit., p. 207-212.

⁷ Можемо відіслати зацікавлених до існуючої наукової літератури: Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні, Київ 2002; Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення, Київ 2000, Маланчук О. Соціальна ідентифікація в сучасній Україні: 1994-1999, [in:] Дух і Літера, Київ 2003, № 11-12, с. 36-47 та ін.

⁸ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть..., с. 63-67.

⁹ Такі спроби знайшли відображення у появі значної кількості паранаукових видань, в яких українці та Україна представлені як найдавніший народ і держава світу, від якого мало не пішли інші народи і цивілізації. Див. наприклад: Канигін Ю.М. Віхи священної історії Русі-України, Київ 2001 та ін.

українських істориків налаштована на усунення застарілих і нових міфів з минулого і поглиблене наукове вивчення та інтерпретацію історичних подій. У цьому плані непересічне значення мають активні наукові контакти українських і польських істориків, які розвинулися у 1990-х роках і стимулювали обидві сторони до переосмислення багатьох гострих проблем минулого. Достатньо тільки назвати деякі теми спільних українсько-польських наукових конференцій: 1992 р. “Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”, 1995 р. “Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів”, 1995 – 2004 рр. “Львів: місто, суспільство, культура”, 1995 – 2003 рр. “Польща – Німеччина – Україна в Європі”, 1996 – 2002 рр. “Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 рр.”, врешті низка наукових конференцій 2002 – 2003 рр., присвячених Волинській трагедії періоду Другої світової війни¹⁰. Треба зауважити, що усі ці зустрічі і дисусії з польськими колегами сприяли розвитку низки важливих методологічних обговорень проблем національної історіографії, зокрема її методологічних і джерелознавчих аспектів.

Загальний стан суспільної свідомості населення сучасної України, стан української історіографії спонукають швидше до песимістичних висновків, але з елементами оптимізму. Ці останні полягають хоча б у тому, що українські історики сьогодні наважуються розглядати такі теми, котрі “обросли” численними національними міфами, порушення яких сприймається патріотично налаштованою громадськістю як “зазіхання на святощі”. Сучасна українська історіографія має велике поле діяльності, насамперед в дослідженні процесу виникнення, утвердження і трансформації історичних стереотипів. Не можна не погодитись із знаним польським істориком Владиславом Серчиком, що історія українсько-польських стосунків наповнена такою кількістю стереотипів, що її вистачило б на кілька інших історій¹¹. Завдання істориків обох країн, як видається, очищати історичну свідомість від стереотипів, які виникли у відповідних умовах, але продовжують існувати в нових, цілком інших історичних обставинах.

---

¹⁰ Див.: Зашкільняк Л. Історія Польщі та українсько-польських відносин у відображенні..., с. 99-126; Гаврилюк О. Польсько-український діалог в 90-тих роках стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості, [in:] *Sterotypy narodowościowe na pograniczu*, pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2002, s. 63-71.

¹¹ Serczyk W. A. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy, [in:] *Sterotypy narodowościowe na pograniczu*, pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2002, s. 11-16.

Назагал історія Польщі і поляків посідає поважне місце в сучасній українській історіографії, але насамперед з огляду її дотичності до історії України. Як нам доводилось вже писати, власне минулим сусіднього народу в Україні майже не займаються, і це є великим упущенням історіографії, оскільки залишає недоторканими національні стереотипи минулого¹². Більшість українських істориків бачать Польщу і поляків через українсько-польські стосунки, в яких поляки майже завжди протистоять українцям. Переважає глибоке переконання, що обов'язком національного історика є відстоювання виключно рації української сторони у минулому. Наукові засади історичного дослідження в таких випадках відходять на другий, а то й на третій план. Ось чому так довго, а почасти й донині українські історики намагаються обходити “важкі питання” українсько-польських стосунків, перекладаючи весь тягар вини за їхній розвиток на польську або яксь третю сторону, не зауважуючи помилок української.

Спробуємо дуже побіжно прослідкувати образ Польщі і поляків в найбільш представницькому (і обширному) синтетичному виданні історії України – серії “Україна крізь віки”, виданому у 1998 – 2000 роках київським Видавничим Домом “Альтернативи” і відзначеному Державною премією України у 2000 р. Серію з 15-ти томів складають окремі книжки, написані авторитетними істориками інститутів НАН України. Почнемо з 3-го тому, присвяченого давній історії слов'ян. Його автор – знаний український археолог В. Баран дуже кваліфіковано прослідковує писемні та археологічні джерела, вибудовує власну концепцію походження і розселення слов'янських племен у I тис. н.е. Він заперечує т.зв. “єдиний стовбур”, від якого могли відгалужуватись предки окремих слов'янських народів і основну увагу зосереджує на питаннях виокремлення тих племен, які у наступному склали основу українського етносу. Назагал його струнка і добре обґрунтована джерелами концепція стверджує ранній поділ слов'янських племен на південну і північну групи, котрі у VI – VII ст. розселилися на південь, схід, захід і північ з теренів сучасної північної і центральної Польщі і сформувалися як східні, західні і південні слов'яни. На відміну від М. Грушевського і деяких сучасних українських істориків В. Баран суворо дотримується наукових засад дослідження і обережно користується термінологією. Він

---

¹² Зашкільняк Л. Українська історична польоністика у 90-х роках..., с. 451-476.

констатує, що слов'янські етноси зароджуються тільки після VII ст., назву “русь” пов’язує з варягами-норманами¹³.

Наступний 4-й том про Київську Русь написали два відомі історики – батько і син Толочки. Обидва є добрими знавцями джерел і світової літератури, прискіпливими дослідниками різноманітних документів і “розвінчувачами” численних міфів. Автори спростовують версію “збирання” руських земель Володимиром Великим, пропонуючи взамін концепцію “створення” території держави через експансію на захід в землі “ляхів”. Фактично йдеться про формування середньовічної держави без залежності від її етнічного складу¹⁴. Вони ніде не пишуть, що це “українська держава”, а дають зрозуміти, що йдеться про державу, яка будувалася за взірцем Візантії – “східного Риму”. Далі докладно прослідковано способи “впорядкування” території Давньоруської держави, відзначено назагал добрі стосунки між руськими і польськими князями, не особливо торкаючись русько-польського пограниччя.

Цей терен є об’ктом вивчення відомого українського історика М. Котляра у 5-му томі серії під назвою “Галицько-Волинська Русь”¹⁵. Цей автор докладно викладає історію окреслених земель від VI ст., прослідковуючи її численні трансформації. Свої міркування він будує на власній концепції формування “територіально-земельних комплексів”, деякі з яких сформувалися у середньовіччі і протривали до XX ст. Він багато уваги приділяє висвітленню складання земельних комплексів, зокрема Червенської, Волинської, Белзької і Галицької земель, котрі виникли на основі східнослов’янських племінних союзів¹⁶. Вчений виступає переконаним прихильником приналежності цих комплексів до Давньоруської держави, принаймні від X ст., хоча його аргументація не завжди є переконливою. Значно вільніше почуває себе дослідник в XI – XIII ст., коли описує перипетії боротьби за князівські престולי і складання Галицько-Волинського князівства. Заперечуючи проти модних у минулому (С. Томашівський), а почасти й сьогодні поглядів на це князівство як першу власне українську державність, вчений наполягає на визначенні цілого територіального комплексу як “Галицько-Волинська Русь”, в якому потестарні структури розвивалися за взірцем Київської Русі, але з певними особливостями. Залишаючись доволі нейтральним в термінології. М. Котляр усе ж місцями збивається на публіцистичність, коли йдеться

---

¹³ Баран В.Д. Давні слов’яни, Київ 1998.

¹⁴ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь, Київ 1998, с. 101-104.

¹⁵ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь, Київ 1998.

¹⁶ Там само, с. 50-156.

про міжусобиці між руськими, угорськими і польськими князями у XII і XIII ст. Тут у нього виступають “загарбники” “західноукраїнських земель” – угорці і поляки, “окупанти”, “повстання народних мас” (не зрозуміло, кого слід розуміти під ними?) тощо¹⁷. Надалі, коли йдеться про оволодіння Галичини і Волині Казимиром III і Любартом Гедиміновичем, вчений знов повертається до наукової термінології. Загалом дослідник підходить до трактування тогочасних польських князівств з мірками і в категоріях того часу, тому навряд чи можна звинуватити його у “модернізації” історії.

Наступний 6-й том серії написаний київською дослідницею О. Русиною і торкається найменш вивченого в українській історіографії періоду XIV – XV ст. – “Україна під татарами і Литвою” (цікаво, що вже у назві книги зникло традиційне – “під Польщею”). Треба віддати належне авторці, яка у вступі зауважує умовність вживання термінів “Україна” та “українець” для цього періоду. Більшу увагу в книзі приділено боротьбі Литви і Московщини за руські (українські) землі. Показано, що Польща досить пізно вступає у цю боротьбу, але натомість одразу знаходить “історичне” обґрунтування для опанування Волині з Підляшшям, Поділля і Київщини та їх включення у склад Корони, посилаючись на міф про “реституцію давньої польської власності”, створений ще Галлом Анонімом і повторений у пізніші часи іншими польським хроністами. Водночас дослідниця справедливо констатує, що руська шляхта Волині і Правобережжя Дніпра підтримала ідею приєднання давньоруських земель до Польської Корони¹⁸. Стверджуючи негативні наслідки поділу давньоруських земель між Польщею, Литвою і Московією, О. Русина прослідковує вплив дуже відмінних культур на цілісне самоусвідомлення русинів: лівобережні русини тяжіли до Москви, в той час як галицькі – до Кракова. Остання орієнтація відкрила для них доступ до Ягеллонського та інших європейських університетів, до європейських ідей, друкарства тощо.

Автори 7-го тому – В. Смолій і В. Степанков – запропонували читачам нову і цілком оригінальну версію історії козацтва і козацьких війн XVII ст. – концепцію ранньої “української національної революції XVII ст.”, яка знаходиться в ряду європейських модерних революцій XVI – XVIII ст., слідуючи за Нідерландською і Англійською і випереджаючи Американську і Французьку. Не вдаючися до аналізу цієї концепції,

---

¹⁷ Там само, с. 173-175 та ін.

¹⁸ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою, Київ 1998, с. 200-203.

створеної знаними і шанованими українськими істориками, відзначимо, однак, цілком очевидну модернізацію ними суспільних процесів XVI – XVII ст., вживання термінології, запозиченої з XIX і XX ст., нарешті ідеологічне замовлення “вписати історію України” в загальноєвропейський контекст¹⁹. У книзі читач зустрічається з “агресивною Польщею”, яка запровадила “національно-релігійне гноблення” українського народу, а в умовах “зради національних ідеалів” українською шляхтою, роль рушійної сили “національної революції” перебрало на себе “козаки-фермери”. При цьому Москва залишається осторонь основної лінії конфлікту: “українська держава Б. Хмельницького” – “шляхетська Польща”. На жаль, така відверта модернізація історії виявилася дуже привабливою для сучасного українського істеблішменту і вже включена до шкільної програми з історії. Симптоматично, що цю книгу в серії не написали більш знані фахівці даного періоду, наприклад, Н. Яковенко, В. Брехуненко, Ю. Мицик та ін. Не всі українські історики сприйняли нову версію історії козацтва, побачивши у ній яскравий прояв пристосування радянської моделі до нових умов, а Н. Яковенко свою критичну рецензію на книгу промовисто назвала “У кольорах пролетарської революції...”²⁰

Автори 8-го тому серії – О. Гуржій і Т. Чухліб – продовжили лінію історичної легітимізації Української державності, присвятивши свою книгу т.зв. Гетьманщині як “самобутній українській козацькій державі”²¹. Цікаво відзначити, що козащина сформувала у свідомості наступних поколінь українців образ “давніх прав”, які асоціювалися не з Київською Руссю, а з Хмельниччиною. Зі сторінок книги постає дуже непривабливий образ Польщі і поляків, котрі “загарбали українські землі” і “гнітили український народ”. Цей останній “постійно боровся за возз’єднання з Києвом і Лівобережжям”. Єдине, чого не наважилися написати автори, що приєднання українських земель до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої принесло “довгоочікуване визволення з-під польського ярма”.

Автор 9-го тому серії В. Сарбей назвав свою книгу “Національне відродження України”, прагнучи показати процеси формування національної самосвідомості

---

¹⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.), Київ 1999.

²⁰ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції... [ін:] Український гуманітарний огляд, Київ 2000, випуск 3, с. 58-78.

²¹ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна, Київ 1999.

українців і початки їхнього національного руху²². Він намагався поєднати (що зовсім не дивно) два ракурси бачення історичного минулого – марксистський і національний, з ухилом до другого, але на фактографічній базі першого (опорою дослідника виступають В. Ленін і М. Грушевський). У загальній конструкції “регіональної” візії української історії цього періоду (українці знаходились у складі двох імперій – Романових і Габсбургів) автор цілком слушно основну увагу приділив підросійським українцям. Він багато місця відводить впливу польського шляхетського визвольного руху на формування національної самосвідомості українців, їхньому відокремленню від росян і поляків, водночас критикуючи останніх за прихильність ідеї “історичної Польщі”. Повна ідилія прослідковується в солідарності української шляхти та інтелігенції з повстанням 1863 – 1864 рр. в Королівстві Польському (але не в Україні) тощо. Оригінальний конструкт він пропонує щодо 1848 р. в Галичині, називаючи тодішні події “українською національною революцією” (тепер вже українцям не годиться не мати своєї “Весни Народів”!), забуваючи про галицьких русинів як “тірольців Сходу”, які виступили з національними вимогами, але на боці монархії; то ж чи не доцільніше у даному випадку говорити про “українську національну контр-революцію”? Практично нічого не сказано про присутність поляків в Галичині і польсько-українські стосунки. А про поляків у Наддніпрянщині згадується лише при нагоді – що вони були основними землевласниками на Правобережній Україні.

Одним з ключових томів серії є 10-й, присвячений українським державницьким змаганням 1917 – 1921 рр. (автори – О. Рубльов і О. Реєнт)²³. У цій книзі польська тема звучить досить часто. Назагал історики виважено підходять до оцінки історичних подій, слушно не називаючи весь процес “національною революцією”, а лише “українською революцією”, маючи на увазі складне переплетіння національних і соціальних моментів. Вони підкреслюють особливості української революції та її розгортання в різних українських землях. На жаль, автори не зауважують, що українські лідери ставили за мету створення “Великої України” від Бугу до Кубані і від Полісся до Криму, заснованої на “історичних правах”. Вони вірно зазначають, що договір Пілсудський – Петлюра 1920 р. не вписувався в рамки “Великої України” і тому неоднозначно сприймався і оцінювався українською політичною елітою та населенням. Ключовим моментом періоду є проблеми Західно-Української Народної

---

²² Сарбей В.Г. Національне відродження України, Київ 1999.

²³ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр., Київ 1999.

Республіки (ЗУНР) та українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. Дії галицьких українців вони називають “переворотом”, а опір поляків – “польським бунтом”. Далі вони в цілому виважено описують боротьбу за Львів і Галичину, показуючи переваги польської сторони конфлікту і помилки, допущені українцями.

Том 11-й написав знаний дослідник історії України ХХ ст. С. Кульчицький, присвятивши його міжвоєнному періоду. Віддаючи перевагу терміну “українські етнічні землі”, автор книги подав докладний опис населення пограничних українсько-польських теренів, на яких переважало українське населення, включаючи до них Холмщину з Підляшшям, Волинь з Поліссям, Східну Галичину і Лемківщину. У наукових термінах він змалював політику польських урядів на східних кресах, яка полягала в державній, а потім й національній асиміляції українців, ставлення українського населення до цієї політики. Вчений заперечив тоталітарний характер Польської держави цього періоду, водночас зазначивши, що Ю. Пілсудському після державного перевороту 1926 р. не вдалося зменшити міжнаціональне напруження в країні, а певні тенденції до українсько-польського порозуміння, що проявилися в першій половині 30-х років, після його смерті були зведені нанівець політикою епігонів. Загальна оцінка польської політики щодо українців у II Речіпосполитій, на думку автора, представляється помилковою, оскільки вона відштовхнула потужні центристсько-демократичні українські кола і посилила серед українського населення радикальні праві (націоналісти) і ліві (комуністи) сили²⁴.

Найбільш контroversійний період української історії ХХ ст. – Другу світову війну – описав знаний історик і публіцист М. Коваль (том 12-й). На жаль текст його книги, попри намагання автора бути об’єктивним, грішить великим обсягом публіцистики і прагненням довести визначний вклад України та українців в перемогу СРСР і антигітлерівської коаліції над Німеччиною. У центрі його уваги знаходяться радянські збройні сили та їх вклад у перемогу над нацизмом. Українському національному рухові присвячено лише кілька сторінок, котрі визначають його як маргінальне явище, що не чинило впливу на хід війни. Щодо поляків і українсько-польського конфлікту в роки війни, то про це навіть не згадується²⁵.

---

²⁴ Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами, Київ 1999, с. 325-326.

²⁵ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.), Київ 1999.

Наступні 13 – 15-й томи серії присвячені внутрішньому розвитку України в другій половині ХХ ст., утворенню незалежної держави і про Польщу та поляків зустрічаємо лише окремі згадки загальнополітичного плану.

Загальний висновок, який напрошується після ознайомлення з цілою серією, підтверджує згадувані вище оцінки української історіографії, запропоновані Г. Касьяновим. Образ Польщі і поляків з'являється в українській історії майже виключно як образ “недоброго” сусіда, який постійно прагне поневолити український народ або захопити його “етнічні землі”. У результаті цього стійкі стереотипи минулого продовжують своє життя в свідомості багатьох українців.

Якщо поглянути на сучасні шкільні підручники з історії в Україні, то, на думку всіх дослідників, кидається у вічі негативний образ поляків і Польщі. При цьому відзначається, що польська тематика розглядається в них фактично так само, як і в колишніх радянських підручниках. А для тих була характерна російськоцентричність на базі “слов’янофільства” і “православ’я”, котрі здебільшого протиставляються полякам як частині ворожого західно-католицького світу. У підручниках для середньої школи зустрічаємо вирази на зразок “захоплення українських земель шляхетською Польщею”, “національний гніт і покатоличення православного населення” тощо²⁶.

Оригінальна картина минулого поляків випливає з аналізу шкільних підручників для старших класів, де йдеться про період ХІХ і ХХ ст. Стосовно ХІХ ст. в них говориться в основному про соціальний гніт українських селян польськими поміщиками і нічого не згадується про інтелектуальні та культурні взаємини українських і польських діячів та їх взаємовпливи (вплив польського національного руху на український і української культури на польську – “українська школа в польській літературі”); далі йдеться про наростання українсько-польських суперечностей в Галичині під владою Австро-Угорщини, українсько-польську війну за Галичину і “окупацію” останньої поляками, радянсько-польську війну 1920 р і “нерівноправний” договір Пілсудський-Петлюра, невдалу політику польських урядів щодо українців у II Речіпосполитій; щодо періоду Другої світової війни, то тут згадуються репресії проти поляків в 1939 – 1941 рр. і справа Катині, а також вміщена коротка згадка про

---

²⁶ Серeda В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів, [in:] Вісник Львівського університету. Серія історична, Львів 2000, вип. 35-36, с. 389-390; Мудрий М. Образ поляка (Польщі) та німця (Німеччини) в сучасних українських підручниках з історії, [in:] Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku. Pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2000, s. 140-144 і ін.

українсько-польський конфлікт на Волині і в Галичині. Дослідник українських шкільних підручників робить цілком обґрунтований висновок, що з них можна значно більше дізнатися про історію США, Великобританії чи Франції, ніж про безпосереднього сусіда України – Польщу²⁷. Докладний аналіз українських і польських шкільних підручників і посібників з історії для університетів проведено у спільному українсько-польському виданні під редакцією В. Бонусяка²⁸.

У всіх навчальних підручниках в центрі уваги знаходяться війни, повстання і битви із “загарбниками”, “поневолювачами” та “окупантами”, серед яких є також і Польща. У той же час майже зовсім не звернено уваги на стан етнічної свідомості тих мас, які у різні історичні епохи трактуються як українці і поляки, на етнокультурні взаємини між сусідніми народами і творення ними спільного культурного простору. Уся історія України розглядається через призму політичних стосунків, причому та чи інша панівна політична ідея однозначно приписується всій Польщі і всім полякам. Звідси випливає загалом “конфліктний” характер “сусідського” проживання українців і поляків в усі історичні епохи. Українська дослідниця В. Середа не полінувалася і провела статистичний аналіз переліку виразів, в яких вживаються слова “Польща/Україна”, “поляк/українець”, “польський/український” у текстах шкільних підручників з історії, виданих у 1990-х роках. Картина вийшла далеко не приваблива: позитивних виразів є 66, негативних – 117 (для порівняння – в підручник радянської України ці цифри становили відповідно 7 і 53)²⁹.

Та сама дослідниця зауважила кілька важливих методологічних упущень, властивих авторам шкільних підручників як в Україні, так і в Польщі, які сприяють поширенню, а не подоланню українсько-польських стереотипів, що виникли у відповідний історичний період. По-перше, це “модернізація” минулого, коли поняття і терміни сучасності переносяться в інші історичні епохи (“Українська держава і нація в X – XIII ст.”, “Польща і поляки” для того ж періоду та ін.). По-друге, це представлення польського (і українського) суспільства в минулому як гомогенної спільноти без жодних внутрішніх суперечностей і розбіжностей (“все польське

---

²⁷ Hud’ B. Przez poznanie prawdy historii do porozumienia. Polska i Polacy na stronach podręczników historii Ukrainy XIX i XX w., [in:] Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja, pod red. Roberta Traby, Olsztyn 2001, s. 322-327.

²⁸ Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich, pod red. Włodzimierza Bonusiaka, Rzeszów 2001.

²⁹ Середа В. Вплив польських..., с. 393.

суспільство пішло на боротьбу...”, “польська шляхта захопила українські землі” і т.д.). По-третє, характерною рисою українських підручників є співпадіння етнічного та конфесійного поділу з соціальною стратифікацією (“польські магнати і шляхта”, “польсько-шляхетське панування” тощо). По-четверте, яскраве позитивне зображення представників українського народу (“гарні, сміливі, щедрі, працьовиті” і т.п.) і негативне зображення поляків (“пихаті, свавільні, жорстокі...”) ³⁰.

Не вдаючись до більш докладного аналізу шкільних підручників, можемо констатувати, що виховне спрямування українських підручників з історії, яке полягає у формуванні національної свідомості молоді, водночас стимулює протиставлення поляка як носія інших, здебільшого негативних рис і, тим самим, утверджує, а не долає старі етнічні стереотипи.

Разом з тим на формування ставлення молоді і населення до Польщі і поляків серйозно впливає сучасний стан українсько-польських стосунків, які характеризуються позитивним балансом. Психосемантичне дослідження етнічних стереотипів серед української молоді, проведене нещодавно українськими соціологами О. Музикою, В. Горбуною і В. Загурською на Житомирщині за методом особистісних конструктів Дж. Келлі, показало, що серед близьких українцям етнічних груп перебувають (за порядком) білоруси, росіяни, поляки, а серед далеких – кавказці, німці, японці, американці та ін. ³¹

Хоча в цілому по Україні, з врахуванням різних регіонів, статевих, вікових та інших категорій населення, ставлення до Польщі і поляків, як показують соціологічні опитування, ще залишається настороженим. За даними всеукраїнських соціологічних опитувань 1994 – 2000 рр., проведених за методикою визначення індексу ксенофобії, запропонованою Еморі Богардусом і представлених Фондом “Демократичні ініціативи”, ставлення українців до поляків визначається середнім балом 4,75 у 2000 р., і цей бал зростав у порівнянні з 1994 р., коли він становив 4,44. Краще ставляться українці тільки до росіян (2,25), білорусів (2,77) євреїв (3,92), натомість гірше – до американців (4,8), німців (4,81), румунів (5,15), циган (5,6) і т.д. ³² З одного боку, ці показники свідчать, що у свідомості багатьох українців ще зберігаються стереотипні уявлення про

---

³⁰ Там само, с. 393-397.

³¹ Музика О., Горбунова В., Загурська В. Психосемантичне дослідження етнічних стереотипів в умовах міжетнічної взаємодії, [in:] Polska i jej wschodni sąsiedzi. Pod red. A. Andrusiewicza, Rzeszów 2002, t. 2, s. 176-178.

³² <http://www.dif.org.ua/public/doc.php?action=1/187>

інші народи, котрі поширювалися в СРСР, де найближчими вважалися “братні” росіяни і білоруси, а всі інші були “більш чужими”. А з другого боку, вони, якщо врахувати динаміку змін, показують певне зростання ксенофобії серед українців у період становлення незалежної державності, коли помітним стає протиставлення українців іншим народам. Такий висновок підтверджують також дані соціологічних опитувань, проведених у 2002 р. Київським міжнародним інститутом соціології за тим же самим індексом ксенофобії Е. Богардуса. Поляки тут теж знаходяться на 4-му місці (4,37) після росіян (2,39), білорусів (2,77) та євреїв (4,13), залишаючи позаду усі інші нації і народи³³. Не торкаючись зараз причин загального зростання ксенофобії українців, можна наважитися ствердити, що в цілому вони ставляться до поляків позитивно, і тільки певні залишки стереотипів – як дорадянських, так і радянських часів – ще змушують сприймати Польщу і поляків з певною настороженістю.

Проте загалом проведені дослідження засвідчують швидше позитивне, ніж негативне сприйняття Польщі і поляків в сучасній Україні. За даними польського Інституту справ публічних, який у 2000 р. підготував рапорт “Польща – Україна: взаємний образ”, 50 % українців мають цілком позитивний образ Польщі, ще 39 % - нейтральний і лише 11 % - негативний. Важливо підкреслити, що цей образ назагал сформований сучасними подіями. Тільки у 7 % респондентів цей образ асоціюється з історією, ще у 9 % – з українсько-польськими стосунками. Натомість 77 % українських респондентів вважають, що нинішні взаємини між українцями і поляками “дуже добрі” або “швидше добрі”, у той час як лише 4 % вважають їх “швидше поганими”³⁴.

З літератури добре відомі значні регіональні відмінності у ставленні українців до важливих суспільно-політичних проблем сучасного розвитку. Дослідники чітко виділяють щонайменше 4-ри регіони, населення яких має відмінний історичний досвід і візію минулого та майбутнього України – це Захід, Центр, Схід і Південь³⁵. Серед них Західний регіон України виділяється серед інших високою етнонаціональною свідомістю населення і водночас настороженим ставленням до Польщі і поляків, свідченням чого були суперечливі справи польських військових поховань на Лича-

---

³³ Погоріла Н. Ксенофобія в Україні: статистика взаємної неприязні [in:] <http://www.dialogs.org.ua/ru/material/full/2/226>

³⁴ Konieczna J. Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek, Warszawa 2001, s. 49-50, 68.

³⁵ Див. напр.: Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні, с. 180-235; Нгусак J. Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle), [in:] Wiąż, Warszawa 1998, nr. 3 (473), s. 15-32; Konieczna J. Polska – Ukraina..., s. 78.

ківському цвинтарі у Львові, оцінка Волинської трагедії 1943 р. та інші. Проведені у Львові у 2000 – 2003 рр. соціологічні опитування на досить представницькій вибірці показали, що і тут населення назагал доброзичливо ставиться до західного сусіда. У 2000 р. 93 % опитаних львів'ян висловили “цілком позитивне” або “швидше позитивне” ставлення до поляків, що становить навіть вищий показник від середнього по Україні, в той час як “швидше негативно” і “цілком негативно” – лише близько 4 %. Цікаво, що за даними опитування в липні 2003 р., коли відбувалися основні події, пов'язані з вшануванням жертв Волинської трагедії, число негативних відповідей львів'ян на те саме питання зросло до 9,3 %, а позитивних – зменшилось до 82,3 %³⁶. Але й ці показники дають уявлення про загалом доброзичливе ставлення львів'ян до західного сусіда.

Наведені вище соціологічні дані показують, що у свідомості сучасного пересічного українця образ Польщі і поляків сформований переважно російською/радянською та українською історіографіями кінця XIX і XX ст. У ньому Польща асоціюється з “шляхетською експансією” на українські землі у давнину, потужним національно-державницьким рухом у XIX і на початку XX ст. (польські повстання) і прозахідними орієнтаціями у другій половині XX ст. Назагал – це образ зовсім “іншої” країни і народу, образ, в якому дихотомічно співіснують в однаковій мірі симпатії та антипатії. Виключенням тут є західний регіон України, де в історичній свідомості мешканців зустрічаються і змагаються два взаємовиключні елементи: тривала історія українсько-польських конфліктів в Галичині, пам'ять про які ще залишається свіжою, вимагаючи дистанціювання від Польщі, і симпатія до Польщі як “прозахідної” країни, яка успішно звільнилася від російського протекторату, чого не може зробити Україна. Цим пояснюється і високий рівень симпатії західних українців до західного сусіда, і певні спалахи антипольських настроїв на тлі проблеми Личаківського цвинтаря, польських культурних цінностей у Львові, Волинської трагедії. Хоча і серед мешканців Львова проблема т.зв. “Цвинтаря Орлят” на Личакові не викликає аж надто великого інтересу: у 2000 р. тільки 39,3 % респондентів у Львові підтвердили свою зацікавленість цим питанням, у той час як 60,67 % - не мали жодного інтересу до цього питання або навіть не чули про нього. Натомість серед тих самих респондентів 86,42 % ствердили, що, що є зацікавлені у поліпшенні українсько-польських відносин, а тих, що були проти,

---

³⁶ Дані, люб'язно надані автору Львівською громадською організацією “Соціоінформ”.

виявилось лише 5 %³⁷. Це підтверджує зазначену вище дихотомію історичної свідомості західних українців: присутність спогадів про минулі конфлікти і схвалення прозахідного курсу сучасної Польщі.

У всіх вищезгаданих випадках і на Заході, і на Сході України яскраво прослідковується вплив політичного чинника – з одного боку, вияв тривалої боротьби українства за свою самостійність, боротьби, яка змушувала її ідеологів і керманців творити численні національні міфи, а з другого – політичних доктрин сусідніх держав – Росії та Польщі, – з допомогою яких у боротьбі за контроль над землями з українським населенням формувалися зовсім інші національні міфи, відомі як “малоросійство” чи “цивілізаційна місія на Сході”. У сучасній Україні спостерігається майже повна відсутність “позаконфліктних” знань про минуле Польщі і поляків (а також інших сусідніх країн і народів), в той час як продовжують зберігатися і поширюватися (переважно через систему освіти) старі російсько-радянські кліше. Як не дивно, але тільки наприкінці 2002 р. в Україні з’явилося вперше синтетичне видання з історії Польщі, автори якого намагаються донести до читачів основні події і факти минулого поляків та їхньої державності як цілісного явища³⁸. У цій книзі, яка назагал зустріла позитивні відгуки фахівців і громадськості, наголос зроблено не на українсько-польській “конфліктології”, котра властива більшості праць українських істориків і публіцистів, а на цивілізаційному розвитку польського етносу, його внеску у світовий та європейський поступ, що відбувався у взаємодії та взаємовпливах з іншими народами, в тому числі українським. На жаль, таких книжок в Україні практично не видається.

Підсумовуючи написане, слід зазначити, що в сучасній Україні історичні знання про Польщу і поляків ґрунтуються переважно на схемах і взірцях, розроблених у російській, радянській та давній українській історіографіях, майже без змін перенесених у новітні концепції історії України. Україноцентричність нинішньої української історичної думки є передбачуваним наслідком утворення незалежної Української держави і творення її державницької ідеології. Проте, як це не парадоксально, ця нова ідеологія формується здебільшого на тих же російсько-радянських методологічних засадах, в осерді яких замість соціальних чи міждержавних конфліктів на першому плані знаходяться міжнаціональні. Така “націоналізована”

---

³⁷ Там само.

³⁸ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів, Львів 2002, 752 с.

історія України націлена передусім на пошук “ворога” української незалежності, а не на з’ясування історичної зумовленості минулих подій.

Щодо історії Польщі, то її образ від назагал негативного для давніх часів періоду Речі Посполитої поступово стає все більш позитивним з наближенням до сучасності, особливо стосовно т.зв. “радянського” періоду, коли поляки виступали символом антикомуністичної опозиції в єдиному “соціалістичному таборі”. Можна припустити, що в історичній свідомості українців розпочалося складання нового міфу про “успішність” Польщі в подоланні комуністичного спадку і посідання впливових позицій в європейській спільноті. Виключення складає міжвоєнний період, коли частина західних українців опинилася в складі II Речіпосполитої і зазнала у ній національного утиску. Українсько-польський конфлікт часу Другої світової війни став лише недавнім “відкриттям” для більшості українців, в тому числі й істориків, і не вчинив якогось помітного впливу на їхню історичну свідомість, за виключенням частини мешканців західних областей. Але й цей конфлікт більшою мірою мав і продовжує мати переважно внутрішньоукраїнський контекст, пов’язаний із значними розходженнями в оцінці самими українцями національного руху та історичного спадку ОУН і УПА.

Загалом можна стверджувати, що у XX ст. “польська тема” в історичній свідомості українців відійшла на другий план, поступившись першістю “російсько-радянській” темі – ставленню до Росії та СРСР, котрі мали вирішальний вплив на долю України у XIX і XX ст. Формування сучасних історичних знань та історичної свідомості українців відбувається в умовах складання модерної української нації, подолання глибоких ідентифікаційних відмінностей населення різних регіонів України. Така ситуація неминуче тягне за собою посилений вплив політики на історіографію, змушуючи вдаватися до старих, а також творити нові історичні міфи з метою сформуванню єдиної національно-державної свідомості громадян. Оскільки цей процес є дуже непростий, зустрічає серйозну протидію як внутрішніх, так і зовнішніх сил, орієнтованих на Росію та СНД (Союз Незалежних Держав), то й історія та історичні знання зазнають посиленого впливу політичної кон’юнктури, обслуговуючи інтереси тих чи інших політичних таборів сучасної України. Змінити ситуацію на краще в галузі історіографії в сучасній Україні можуть, як видається, стабілізація політичного життя, утвердження демократичних засад і громадянського суспільства, чіткий вибір демократичної моделі устрою, радикальні зміни в підготовці фахових істориків і системі освіти загалом. Зародки цих процесів прослідковуються вже сьогодні.

Приклад європейської інтеграції Польщі є досить потужним чинником суспільно-політичних змін в Україні, який може чинити на них постійно зростаючий вплив.